

УДК 94(477. + 571): 664. 1

Д. Ю. Юрченко

ПАВЛО ІВАНОВИЧ ХАРИТОНЕНКО ЯК ПІДПРИЄМЕЦЬ, ГРОМАДЯНИН, ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ТА МЕЦЕНАТ

В даній роботі розглядається життя, діяльність та досягнення Павла Івановича Харитоненко як підприємця, громадянина, політичного діяча та мецената. Звертається увага на аграрну промисловість, різні форми допомоги освітнім та культурним установам Харківської губернії. Зроблено висновки, щодо діяльності Павла Івановича Харитоненко.

Ключові слова: *підприємець, громадянин, меценат, промисловість, культура.*

В данной работе рассматривается жизнь, деятельность и достижения Павла Ивановича Харитоненко, как предпринимателя, гражданина, политического деятеля и мецената. Обращается внимание на аграрную промышленность, разные формы помощи образовательным и культурным учреждениям Харьковской губернии. Сделаны выводы, относительно деятельности Павла Ивановича Харитоненко.

Ключевые слова: *предприниматель, гражданин, меценат, промышленность, культура.*

Life, activity and achievement of Paul Ivan Kharitonenko, is examined in this work, as a businessman, citizen, political figure and patron of art. Attention applies on saccharine industry, different forms of help educational and cultural establishments of the Kharkov province. Conclusions are done, in relation to activity of Paul Ivan Kharitonenko.

Key words: *businessman, citizen, patron of art, industry, culture.*

Постановка проблеми та актуальність теми. На сучасному етапі розвитку наша держава проходить процес реформування і модернізації

всіх сфер суспільного життя. Тому, ми повинні розглядати постаті, які зробили великий внесок в економічне піднесення нашої країни. Беручи до уваги ті помилки і невдачі, які несе в собі історія, ми повинні зробити аналіз і висновки

задля подальшого процвітання і розвитку нашої Батьківщини. Тому, слід зазначити, що вивчення даної проблеми вкрай важливо, особливо в персональному аспекті.

Аналіз актуальних досліджень. З кожним роком збільшується кількість істориків-краєзнавців, які займаються вивченням історії окремих видатних діячів культури, освіти і взагалі суспільно-значущих представників нашої держави. Але розглядаючи питання життя і діяльності відомого діяча Павла Івановича Харитоненко кінця XIX – поч. XX ст., слід виділити ряд науковців, які порушували даний аспект. Серед таких доречно виділити праці дореволюційного, радянського періоду і сучасні українські.

В дореволюційній Російській імперії проблема життя та діяльності Павла Івановича Харитоненко налічувала великий об'єм джерел, пов'язаний з періодичними виданнями. Це, насамперед, статті в газетах «Харьковские губернские ведомости» [10] та «Южный край» [11].

Розглядаючи радянську історіографію, слід наголосити на тому, що добродійна, меценатська і взагалі підприємницька діяльність даного періоду замовчувалася або взагалі перекручувалася, а як наслідок – недостатньо висвітлена в літературі. Це зумовило в першу чергу тим, що в радянській історії негативно оцінювалася діяльність підприємців, які велику увагу приділяли розвитку освіти і науки на Слобожанщині.

Серед сучасних українських науковців слід виділити роботи А. Козлова «Былая слава (родословная Харитоненко)» [5], М. В. Нестерова «Воспоминания» [6], Т. Скибицької «Харитоненко» [9] та багато інших, які займалися розглядом не тільки діяльність Павла Івановича, а й всієї династії розглянутих цукро заводчиків.

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії, слід зробити висновок, що у більшості праць порушувались та висвітлювались лише частково теоретичні й практичні питання даної проблематики. З цього випливає висновок, що дана проблема недостатньо розглянута і являється актуальною в наш час.

Мета статті. Мета нашого дослідження полягає у повномасштабному аналізі життя та діяльності Павла Івановича Харитоненко як підприємця, громадянина, політичного діяча та мецената.

Виклад матеріалу. Павло Іванович Харитоненко, єдиний син Наталії Максимівни й Івана Герасимовича Харитоненко народився в 1852 році. Одержавши досить престижну освіту і перейнявши досвід ведення комерції в батька, Павло Іванович гідно продовжив справу, успад-

ковану від Івана Герасимовича. На початку XX століття він був не тільки одним із найбільших цукро заводчиків, але і землевласником. Йому належало 56 тис. десятин землі. Він користувався найбільшим кредитом - 9 млн. руб. - у Державному банку орендував 30 тисяч десятин землі [5].

На 1 вересня 1909 особистий капітал П.І. Харитоненко в справах торгового дому склав 15544710 руб. Набуто у Сумському і Лебединському повітах Харківської губернії 8476 дес. землі і один бурякоцукровий завод, в Охтирському, Богодухівському і Валківському повітах 24926 дес. землі і один бурякоцукровий завод; в Борзнянському, Конотопському та Ніжинському повітах Чернігівської губернії 4687 дес. землі і один бурякоцукровий завод; у Прилуцькому повіті Полтавської губернії 621 десятина землі та в м. Сумах Харківської губернії два кам'яних і дві змішаної споруди (дому) і один цукрорафінадний завод з садибами і в місті Москві один кам'яний будинок з садибами (1890-і рр.) [9].

До 1914 року П. І. Харитоненко тільки в Харківській губернії належало 10 цукрових заводів, що давало йому можливість поставляти цукор у різні райони не тільки Російської імперії, але і далеко за її межі. Свої постачання він міг здійснювати безперервно завдяки величезній мережі складських приміщень на півночі і півдні Росії, Сибіру, а так само за кордоном, зокрема в Ірані, Персії, Китаї, країн Європи. Господарська діяльність у Сумській, Харківській, Полтавській і Курській губерніях ставить його в одне з перших місць по виробництву цукру в країні [5].

На всіх цукрових заводах, що належать Павлові Івановичу, були встановлені правила внутрішнього розпорядку, що неухильно виконувались і контролювались. Завдяки чітко налагодженому виробництву і виробничій дисципліні досягалася висока якість виробленої продукції.

1897 року П. Харитоненко за мільйон рублів купив у Тарновських славнозвісну Качанівку, що межувала з Парафіївським маєтком, де була цукроварня (Чернігівщина). Новий господар повністю реконструював цей завод, перебудував старі службові, господарські й житлові приміщення, поновив обладнання. Змінилася й назва заводу — на честь доньки Олени Павло Іванович назвав Парафіївську цукроварню Оленівською. Зазнала змін і Качанівська садиба. Тут з'явилися водогін, каналізація, електрика й телефон, серед нових будівель постали теплиці, корівники й стайні. А ландшафтний парк був взірцем «рослинної архітектури». Задля розваг у

Качанівці збудували кегельбан (по-сучасному — боулінг) [6].

На Новоянківському цукровому заводі Харківської губернії вперше у світі була застосована випарна установка під тиском (розробка Акціонерного товариства механічного заводу "Борман Шведі і ДО", Варшава), що привела до економії палива, максимальне використання вторинних пар при нагріванні соку і варіння утфеля без погіршення якості цукру і зменшення його кольоровості, крім того, цілком виключалося попадання цукру в конденсовані води.

Будучи власником великих сільсько-господарських угідь, маючи у своєму арсеналі неабиякі знання і досвід ведення виробництва, Павло Іванович Харитоненко не припиняв цікавитися новітніми досягненнями в сільському господарстві, чуйно прислухався до голосу агрономічної науки і досвідчених досліджень, постійно використовуючи їх для ведення практичного сільського господарства.

Для збільшення продуктивності цукрових заводів і підвищення продуктивності бурячних плантацій, П. І. Харитоненко організовує проведення у своїх маєтках щорічних наукових семінарів для фахівців і керівників заводів. З метою проведення агрономічних досліджень, Харитоненко відкриває у своєму Ніколаєвському маєтку перше дослідне поле. У період з 1893 по 1894 роки ним закладається ще два таких полів, а в 1897 році на базі Парафієвського поля створюється дослідно-селекційна станція. Станцію назвали Іванівської на честь Івана Герасимовича Харитоненко. На ній впроваджувалася програма досліджень з актуальних питань загального землеробства і буряківництва, зокрема під керівництвом директора Я. М. Жукова і професора А.Е. Зайкевича [12].

Як і батько, Павло Іванович також ледь не збанкрутував через пожежу — 1907 року загорівся Павлівський рафінадний завод. Збитки були значні, та все ж завдяки позикам і кредитам, а також злагодженій роботі команди Павло Іванович відновив виробництво [3].

У 1914 році Павло Іванович піднімає питання про поновлення функцій рафінадного синдикату. У цьому ж році в Петербурзі під головуванням Павла Івановича Харитоненко була проведена нарада з цього питання, де Павло Іванович був обраний товаришем голови Ради синдикату [5].

За великі заслуги перед батьківщиною в розвитку цукробурякової промисловості П. І. Харитоненко разом з родиною було подаровано спадкове дворянство і герб, девізом якого були слова "Працею звеличуюся" [11].

Серйозне заняття цукробуряковим виробництвом ні в якому ступені не заважали П. І. Ха-

ритоненко займатися політичною та суспільно-корисною діяльністю. Ще в молодості вступив на арену громадської діяльності. Займав Павло Харитоненко і важливі державні та підприємницькі посади. Не минуло й тридцяти років, як його обрали депутатом Сумської Думи. Ним залишився до кінця життя, переобираючись щоразу на чергове чотириріччя. Він був директором Белгород-Сумської залізниці, входив до складу керівництва Всеросійського суспільства цукрозаводчиків, обирався почесним членом Петербурзької академії мистецтв, першим Головою Суспільства друзів Румянцевського музею в Москві (Музей образотворчого мистецтва ім. А.С.Пушкіна), тримав контрольний пакет акцій Анонімного товариства Сумських машинобудівних майстерень (пізніше АТ. СМНВО ім. Фрунзе), мав звання статського радника. [5]. Павло Іванович був призначений директором Сумського дитячого притулку разом з Наталією Харитоненко, складав у відомстві установ імператриці Марії [2].

Павло Іванович Харитоненко ще молодим зрозумів неподільність економічного і культурного розвитку Росії. Він користувався заслуженою славою і повагою як колекціонер творів мистецтва і щедрої меценат. Знамениті художники, як, наприклад, Анрі Матісс, гостювали у Харитоненка вдома, дарували йому свої картини. Всього в зібраній ним колекції нараховувалося, щонайменше, 560 творів російських та західноєвропейських художників, а також чимало старовинних ікон. Приблизно третина зібрання зберігалася у московській садибі, а решта – в Наталіївському та Пархомівському маєтках на Харківщині [9].

Павло Іванович відвідував виставки художників-передвижників, купував їх роботи. У його зібраннях були картини Лемоха, Архипова, Полєнова, братів Васнецових, Сурикова, Серова, Коровина, Рєпіна, Верещагіна, Айвазовського, Малявіна, Врубеля, Малевича, Рєпіна, Сомова, стародавні ікони української і російської шкіл, найповніша і найкраща колекція Нестєрова. Серед полотен, що прикрашали його колекцію, була знаменита "Невідома" І. Крамського [1].

За заповітом свого батька, Павло Іванович розпорядився виділити півмільйона рублів і земельну ділянку на спорудження колись забороненого кадетського корпусу у Сумах. Павло Харитоненко виконав заповіт батька, щоправда, зміг це зробити лише за вісім років по його смерті. Вартість спорудження корпусу становила 4 млн руб. П. Харитоненко віддав на цю справу 1,5 млн руб. (решту виділив уряд). Сумське кадетське містечко не мало собі

рівних. На прохання Павла Івановича корпус визначили як безстановий заклад, де до навчання допускалися не лише діти дворян [9].

За ініціативи П. І. Харитоненко впродовж кількох років члени Сумського купецького товариства 5% чистого прибутку від ділових операцій щорічно відраховували у фонд комерційного училища, що відкрилося в Сумах 1913 року.

Павло Харитоненко був попечителем багатьох навчальних закладів, зокрема, як і батько, реального сумського училища й утримував власним коштом підготовчий клас при ньому. Був він і почесним членом Харківського попечительства дитячих притулків, заснував у Сумах дитячу лікарню. А завдяки клопотанню його дружини Віри Андріївни Наталівський притулок для сиріт у Сумах перетворився 1913 року на приватну жіночу вчительську семінарію (першу та єдину в Україні) [6].

Також, Павло Іванович у маєтку Наталівка створює осередок мистецтва і культури. З цією метою ним були притягнуті талановиті виконавці в особі архітектора Щусева, скульпторів Конькова і Матвеева, художника Добужинського. Задум цих талановитих майстрів реалізувався в чудовій красі церкви, побудованої у формах давньоруської архітектури і прикрашеною колекцією стародавніх ікон зі зборів Харитоненко, вартістю в один мільйон карбованців. Щедрий внесок був внесений ним на будівництво пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві, першого бетонного моста в Сумах через ріку Сумку, Румянцевського музею в Москві [8].

Щоб підняти авторитет Сум, залучити до них якнайбільше талановитої молоді, Павло Іванович запросив відомих фотомайстрів, що сфотографували і, в основному, у Стокгольмі віддрукували більш 300 знімків визначних місць Сум. Знімки використовувалися як путівник по улюбленому місту Харитоненка і були його гордістю, тому що такої реклами на той час не мали навіть губернські міста. П. І. Харитоненко був Почесним опікуном Сумського міського парафіяльного училища, Сумського реального училища, церковнопарафіяльної школи при Троїцькій церкві в Сумах, на потреби якої пожертвував 800 крб., владикавказького графа Лорис-Мелікова ремісничого училища та інших закладів [5].

Хоч і жив Павло Іванович здебільшого у Москві (зараз у його будинку на Софіївській набережній — резиденція посла Великобританії), але щиро любив рідні Суми. 1910 року його коштом збудовано перший бетонний міст через річку Сумку. Жертвував П. Харитоненко і

на будівництво храмів, а церкві у Наталівці подарував для іконостасу свою колекцію ікон XV–XVI ст. Мав унікальну бібліотеку з раритетами 15 – 18 століть, якою дозволяв користуватися кращим кадетам, гімназістам, учням реального училища, це вважалося своєрідною відзнакою, премією для сумлінних у науці юнаків. З його легкої душі і на його запрошення та кошти в Суми, як мало навіть у яке губернське місто, часто приїздили з гастролями видатні митці. Лише перебіжний перелік і в 1911, 1912, 1913 роках гастролював Л. Собінов, 1913–1914 – Ф. Шаляпін, 1902–1903 – В. Паніна, 1912–1913 – А. Вяльцева і Н. Плевицька, 1913–1914 рр. – Міланська опера. Концерти вони давали в приміщенні Дворянського зібрання, котре теж підтримувалося на гроші Харитоненка (нині обласна філармонія). З шаною ставилися до П. Харитоненка А. Чехов та В. Короленко [5].

Справжньою окрасою Сум, їх візитною карткою став Троїцький собор, збудований на кошти П. Харитоненка. Для будівництва храму заводчик – меценат залучив видатних митців тогочасної Росії: архітектора О. Щусева, художників М. Несторова, К. Петрова–Водкіна, інших. Зводиться собор почав у 1901 році під керівництвом Г. Шольца, і вже в 1903 – му були закінчені покрівельні роботи, встановлені хрести виробництва петербурзької фірми Сан – Галні [12].

Загалом життя Павла Івановича було більш світським, ніж у його батька, однак не бездіяльним. Місця проживання Харитоненків (чи то у Москві, чи у Петербурзі, чи у Качанівці, чи в найулюбленішому маєтку Наталівці) були справжніми осередками культури. Павло Іванович щедро підтримував талановитих українців — його коштом у Московській консерваторії навчалося 20 студентів, обдаровані земляки отримували освіту в університетах Києва, Харкова, Москви й навіть за кордоном, наприклад, відомий співак Іван Стешенко.

Підприємницька, громадська, політична та меценатська діяльність Павла Івановича Харитоненка була високо оцінена як світською, так і церковною владою. У квітні 1876 року Павло отримав срібну медаль з написом на Станіславській стрічці «За усердие», а 28 грудня 1879 року - золоту медаль з таким же написом на Станіславській стрічці; 15 травня 1883 року нагороджується орденом Святого Станіслава 3-го ступеня; 21 травня 1886 року - орденом Святої Анни 3-го ступеня; 16 березня 1889 року - орденом Святого Станіслава 2-го ступеня; 20 січня 1892 року - орденом Святої Анни 2-го ступеня; 3 жовтня 1895 року - орде-

ном Святого Володимира 4-го ступеня. Крім того, П. І. Харитоненко був почесним громадянином міста Суми [11] [7].

Помер Павло Іванович у 1914 році. Керівництво виробництвом узяла на себе його удова Віра Андріївна і керувала їм до 1917 року [10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, слід наголосити, що в другій пол. XIX – поч. XX ст. історія нашого краю знаменувалася появою в житті суспільства окремих представників, які все своє життя віддали на благо та процвітання своєї Батьківщини. Серед таких слід виділити Павла Івановича Харитоненка, як підприємця, громадянина, політичного діяча і мецената.

Але проблема вивчення життя та діяльності окремих представників родини Харитоненків має дискусійний характер, оскільки матеріал до цього ще не достатньо вивчений тому вимагає подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Чернігівської області, відділ у Ніжині. - Ф. 356. - Оп. I. - Спр. 60. - Арк. 22-30;
2. Державний архів Чернігівської області, відділ у Ніжині. - Ф. 356. - Оп. I. Спр. 3. - Арк. 2.
3. Київський історичний архів / ф. 336, оп. 1, спр. 2913.
4. Київський історичний архів / ф. 730, оп. 1, спр. 359.
5. Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко) // Харьковский исторический альманах / А. Н. Козлов – Х.: Изд. Дом «Райдер», 2003. – весна-лето. – С. 70 – 76.
6. Нестеров М. В. Воспоминания. – М.: Сов. художник, 1995. – 432 с.
7. Російський живопис в музеях України. Альбом / Авт.-упоряд. Д. Колесникова, М. Факторович. – К.: Мистецтво, 1986. – 294 с.
8. Рубан В. В. Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX ст. – К.: Наук. думка, 1986. – 224 с.
9. Скибицька Т. Харитоненки // Пам'ятки України. - 1992. - Ч. 2-3. - С. 38 - 40, 117-118.
10. Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 9 января.
11. Южный край. – 1890. – 5 июля.
12. Ярош Н. “Новым” украинцам о малороссах из “бывших” // Art line. – 1998. – № 5 – 6. – С. 68-69.